

ԲԱՆԱԿԵՃ ԵՎ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

ДИСКУССИИ И ОБСУЖДЕНИЯ. DISCUSSIONS.

ՀՆՉՈՒՅԹԻ ՀԱՍԿԱՑԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՈՐԾԱՌԱԿԱՆ ՀՆՉՈՒՅԹԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Բանասիր. գիտ. թեկնածու Վ. Զ. Պետրոսյան
vz.petrosyan@ysu.am

Բանալի բառեր – Պրագայի հնչոյթաբանական դպրոց, Մոսկվայի հնչոյթաբանական դպրոց, Ն. Ս. Տրուբեցկոյ, Ա. Ա. Ռեֆորմատսկի, հնչոյթ, հնչոյթի կամընտրական տարբերակ, հնչոյթի տարատեսակ, այլահնչակ, ազատ փոփոխակում, լրացուցիչ բաշխում

Հնչոյթաբանությունը եղել է 20-րդ դ. տեսական լեզվաբանության բուռն զարգացող բնագավառներից մեկը, որով էլ պետք է բացատրել հնչոյթաբանական բազմաթիվ տեսությունների առաջացումը: Օրինաչափ է, երբ հայեցակարգային տարբերություններով հատկանշվող տեսությունները (օր.՝ ծայնաբանական արտաբերական, գործառական, բաշխական, երկատումային, երկաստիճան և այլն) սկզբունքորեն տարբեր կերպ են մեկնաբանում հնչոյթաբանության առանցքային իրողությունները, ինչպիսիք են հնչոյթը, հնչոյթի և նրա կիրառական տարբերակների (հնչյուն, այլահնչակ, հնչակ և այլն) հարաբերակցությունը, հնչոյթաբանական և հնչյունաբանական գիտակարգերի առնչությունը և այլն: Սակայն ուշագրավ է, որ վերոհիշյալ երևույթների վերաբերյալ էականորեն տարբեր պատկերացումներ են արտահայտվել նաև հիմնական միավորի՝ հնչոյթի բնորոշման հարցում ելակետային ընդհանրությամբ հատկանշվող հնչոյթաբանական տեսություններում, ինչպիսիք են Պրահայի և Մոսկվայի գործառական հնչոյթաբանությունները:

Նշված հնչոյթաբանական դպրոցների հայեցակարգերում հնչոյթի մեկնաբանության յուրահատկությունները բացահայտելու համար հիմք ենք ընդունել Ն. Ս. Տրուբեցկոյի «Հնչոյթաբանության հիմունքները»՝ որպես Պրահայի գործառական հնչոյթաբանության առավել բնութագրական և հիմնարար աշխատություն, և Ա. Ա. Ռեֆորմատսկու հնչոյ-

թաբանական նկատառումներն ըստ նրա «Լեզվաբանության ներածություն» աշխատության, որում առավել արմատական ձևով են արտահայտվել մոսկովյան դպրոցի հնչոյթաբանական հայեցակարգի հիմնական դրույթները: Իհարկե, պետք է նկատի ունենալ, որ նույնիսկ առանցքային իրողությունների վերաբերյալ միմյանցից զգալիորեն տարբեր են նաև այդ դպրոցներից յուրաքանչյուրի ներկայացուցիչների պատկերացումները, որոնց ստորև անդրադառնում ենք ըստ անհրաժեշտության:

«Պրահացիները» հնչոյթը բնորոշում են որպես՝ ա) լեզվի հնչունական համակարգի հիմնական հնչոյթաբանական միավոր, բ) «հնչոյթաբանական հակադրության» նվազագույն անդամ, որը «հնարավոր չէ տրոհել մեկը մյուսին հաջորդող ավելի փոքր հնչոյթաբանական միավորների», գ) «հնչոյթաբանորեն էական հատկանիշների ամբողջություն» կամ «փունջ», դ) ձևային և բառերի կազմում իմաստատարբերակիչ գործառնություն իրականացնող միավոր, ե) վերացարկված միավոր, որն իրացվում է իր խոսքային տարբերակների միջոցով:

Այս բնութագրերից (դրանք ձևակերպումների մասնակի տարբերություններով հանդիպում են ՊՀԴ-ի ներկայացուցիչներից շատերի մոտ¹) մասնակիորեն շեղվող կարծիքներ են հայտնել Լ. Նովակը և Բ. Տրնկան: Լ. Նովակը նույնպես, հնչոյթները բնորոշելով որպես «նվազագույն բաղադրիչներ, որոնք չեն կարող ենթարկվել հետագա տրոհման, և որոնք առանձնացվում են տվյալ լեզվի բոլոր ներքին գործառնությունների փոխադարձ հատման շնորհիվ՝ պրոյեկտված այդ նույն լեզվի ձևի վրա», հնչոյթային բնութագրից դուրս է թողնում «հնչոյթաբանական հակադրությունների» գաղափարը, որովհետև, հիմնվելով լեզվական հակադրությունների մասին սոսյուրյան կանխադրույթի վրա (հմմտ. «... լեզվում կան միայն տարբերություններ»²), կարծում է, որ հակադրությունները բնորոշ են առհասարակ լեզվի ներքին կառուցվածքին և ոչ թե միայն հնչոյթաբանությանը³: Լ. Նովակն իր սահմանումը համարել է «ամբողջությամբ լեզվաբանական»՝ ի տարբերություն ինչպես «Պրահայի լեզվաբանական խմբակի» իր գործընկերների, այնպես էլ ուրիշների կողմից հնչոյթին տրված բնորոշումների, որոնք, նրա կարծիքով, պարունակում են ոչ լեզվաբանական տարրեր⁴:

¹ St' u Ľ. Vaxek, Лингвистический словарь пражской школы, М., 1964, էջ 230-234: Н. С. Трубецкой, Основы фонологии, М., 2000, էջ 39-44:

² Ֆ. դը Սոսյուր, Ընդհանուր լեզվաբանության դասընթաց, Ե., 2008, էջ 184:

³ Л. Новак, Проект нового определения фонемы // «Пражский лингвистический кружок», М., 1966, էջ 97:

⁴ Նույն տեղում:

Ըստ Բ. Տրնկայի՝ հնչույթը չի կարող բառային հակադրության նվազագույն անդամ համարվել, որովհետև այն նվազագույն միավոր չէ, այլ բաղկացած է տարբերակիչ հատկանիշներից: Հետևաբար բառերի կազմում միմյանց հակադրվում են տարբերակիչ հատկանիշները, ոչ թե հնչույթները (հմմտ. «Վճռականորեն պետք է առարկել Տրուբեցկոյին (հնչույթի բնորոշման առնչությամբ), որովհետև հնչույթաբանական հիմնական բաղադրիչները ռելևանտ (տարբերակիչ) հատկանիշներն են, որոնց տրոհվում են հնչույթները, և որոնք երբեմն կարող են տարբերակել բառերը, ոչ թե հնչույթները, որոնք իրենցից ներկայացնում են այդ հատկությունների համակցություններից կազմավորված հանրագումարային ամբողջ ... »⁵):

Հնչույթը բնորոշող վերոհիշյալ հատկանիշներն ընդհանուր առմամբ առկա են նաև ՄՀԴ-ի ներկայացուցիչների մոտ: Այսպես, Ա. Ռեֆորմատսկին հնչույթներ է համարում «լեզվի հնչյունական կառույցի նվազագույն միավորները, [որոնք] ծառայում են լեզվի իմաստակիր միավորների՝ ձևույթների, բառերի կազմավորմանը և տարբերակմանը»⁶: Մ. Վ. Պանովը, ըստ էության, կրկնելով Ա. Ռեֆորմատսկուն (հմմտ. «Հնչույթը նվազագույն հնչյունաբանական միավոր է, որը ծառայում է լեզվի իմաստակիր միավորների (ձևույթների և բառերի) տարբերակման և նույնականացման համար»⁷), ի վերջո հնչույթը սահմանում է որպես «ըստ դիրքի հերթագայվող հնչյունների շարքով ներկայացված գործառական հնչյունաբանական միավոր»⁸: Այս բնորոշումը ևս սկզբունքորեն չի հակասում նախորդներին: Ավելին՝ նախորդների հետ նույն տրամաբանության մեջ է՝ մի տարբերությամբ, որ հնչույթը դիտարկվում է հարացույցի մեջ իր տարբերակների հետ գործառական կապի տեսանկյունից:

«Մոսկվացիների» պատկերացումները, սակայն, նույնական չեն հնչույթի բնութագրական հատկանիշներից մեկի՝ նրա իմաստազատիչ գործառույթի առումով: Եթե, օրինակ, ձևույթների և բառերի կազմում հնչույթների տարբերակիչ հակադրություններ ձևավորելու գործառույթը Ա. Ռեֆորմատսկին վերագրում է նրանց իմաստային կողմին (հմմտ. «...լեզվի իմաստակիր միավորների կազմավորման և տարբերակման համար հնչույթները լեզվի համակարգում պիտի հակադրվեն մեկը մյու-

⁵ Ст' у «Основные направления структурализма», М., 1964, էջ 64:

⁶ А. А. Реформатский, Введение в языковедение, М., 1967, էջ 211:

⁷ М. В. Панов, Современный русский язык. Фонетика, М., 1979, էջ 94:

⁸ Նույն տեղում, էջ 106:

սին»⁹, ինչպես՝ *сКОТ* «անասուն, տավար» - *кОТ* «կատու» (*с~ø*), *воЛОК* [*во́лок*] «խուլ անտառամիջի սայլուղի» - *воЛК* «գայլ (*о~ø*)», *҃бор* «*հնգծ.* հագուստ, հանդերձ» - *бор* I. «փշատերև անտառ» (*у~ø*), *пара* «զույգ» - *пар* «զուլորշի» (*п~ø*) ևն), ապա, ըստ Ռ. Ավանեսովի, այն վերաբերում է «բառածևերի հնչյունական պատյանների տարբերակմանը»¹⁰: Այսպիսի ձևակերպումով Ռ. Ավանեսովը հարում է հնչույթի ըմբռնմանը ըստ Լ. Շչերբայի¹¹ և առհասարակ՝ ըստ «լենինգրադցիների»՝ այդպիսով *մոսկովյան հնչույթաբանական հայեցակարգի* դիրքերից ընդառաջ քայլ անելով դեպի «լենինգրադյանը»¹²:

Չնայած որ Ա. Ռեֆորմատսկին նույնպես հնչույթը համարում է այլևս անտրոհելի բաղադրիչ, բայց և այնպես նրա կարծիքով հնչույթը «... ոչ թե պարզագույն, այլ բարդ երևույթ է, որովհետև կազմված է հնչույթից դուրս ինքնուրույնաբար գոյություն չունեցող, բայց հնչույթի միասնության մեջ միաժամանակ համագոյակցող հատկանիշների շարքից»¹³: Այս բնորոշումով ևս Ա. Ռեֆորմատսկին միանում է այն «պրահացիներին» (Ն. Տրուբեցկոյ, Յ. Վահեկ և ուրիշներ), որոնք լեզվական կառույցի նվազագույն միավոր էին համարում հնչույթը, այլ ոչ թե հնչույթաբանական հատկանիշը: Եվ իսկապես, լեզվում՝ որպես կառուցվածքի բաղադրիչ, իրական կերպով գոյություն ունի հնչույթը, բայց ոչ՝ հնչույթաբանական հատկանիշը, որովհետև իբրև միավոր՝ հնչույթը առկա է ոչ միայն ձևույթի և բառի կազմում, որոնց բաղադրմանը և տարբերակմանը նա մասնակցում է, այլև դրանցից դուրս՝ առանձնաբար՝ 1) իբրև որևէ լեզվի հնչույթային համակարգի բաղադրիչ, 2) իբրև միահնչույթ ձևույթի կամ միահնչույթ բառի հնչյունական պատյան (հմմտ. *հայ.-ի ապր-ի.* ըղծ. ապառնի, եզ. թ., 3-րդ դ., սահմ. եղ. ցուցիչ, կամ ի արտաքին հոլովման ցուցիչ՝ *գրք-ի, պատ-ի.* ռուս. -а. եզ. անվն. հոլ. և քեր. սեռի ցուցիչ՝ իգական (*книг/-а, рук/-а*), եզ. սեռ. հոլ. ցուցիչ (*стол/-а* «սեղանի»)). -հիմն. ձևույթ՝ «էակ» նշանակությամբ, օր.՝ *մանրէ* բառի կազմում. բառ՝ «է՛» - որպես կոչական ձայնարկություն), մի բան, որը չի կարելի ասել հնչույթների

⁹ А. А. Реформатский, նշվ. աշխ., էջ 211:

¹⁰ Р. И. Аванесов, Фонетика современного русского литературного языка, М., 1956, էջ 21:

¹¹ Հմմտ. «... կենդանի խոսքում արտաբերվում է բազմազան հնչյունների զգալիորեն ավելի մեծ քանակություն, քան սովորաբար մենք դա կարծում ենք, որոնք տվյալ լեզվում միավորվում են համեմատաբար ոչ մեծ թվով հնչյունական տիպերի մեջ՝ ունակ տարբերակելու բառերն ու նրանց ձևերը» (Ռ. В. Щерба, Фонетика французского языка, М., 1953, էջ 19. ընդգծումը՝ Վ. Պ.): Ավելի ուշ հնչույթի այդպիսի ըմբռնում արտահայտել են նաև ուրիշները (հմմտ. Ю. С. Степанов, Основы общего языкознания, М., 1975, էջ 76):

¹² См'у А. А. Реформатский, Из истории отечественной фонологии, М., 1970, էջ 82-86:

¹³ А. А. Реформатский, Введение .... , էջ 212:

տարբերակիչ հատկանիշների մասին: Հնչույթների տարբերակիչ հատկանիշները գոյություն ունեն հարացուցության մեջ, ուր և նրանք կարող են հերթագայվել, բայց ինքնին գոյություն չունեն շարակարգության մեջ, օր.՝ ձևույթի կամ բառի կազմում¹⁴: Շարակարգության մեջ կան միայն հնչույթները՝ որպես կառուցվածքային ամբողջություն, հետևաբար հակադրություն են կազմում հենց հնչույթները, այլ ոչ թե նրանց տարբերակիչ հատկանիշները:

Գործառական հնչույթաբանության երկու դպրոցներն էլ հնչույթի և նրա որոշակի՝ ֆիզիկական, նյութական ներկայացուցչի հարաբերակցությունը դիտում են ըստ լեզվական և խոսքային պլանների՝ հնչույթը վերագրելով լեզվին, իսկ նրա ֆիզիկական ներկայացուցիչը՝ հնչյունը կամ այլաինչակը՝ խոսքին: Ընդ որում, Ն. Տրուբեցկոյը այդ հանգամանքը հատուկ շեշտում է՝ ի տարբերություն ինչպես Պրահայի դպրոցի իր գործընկերների, այնպես էլ ՄՀԴ-ի ներկայացուցիչների: Եվ դա առիթ է տվել Ն. Տրուբեցկոյին քննադատելու այն բանի համար, որ նա իբրև թե առաջադրել է հնչույթաբանությունը և հնչյունաբանությունը խստորեն տարանջատելու տեսակետը, բայց իր հնչույթաբանական դատողությունները կառուցել է հնչյունաբանական նյութի վրա¹⁵: Իրականում Ն. Տրուբեցկոյը արտահայտվել է ոչ թե հոգուտ հնչյունաբանության և հնչույթաբանության կապի խզման, այլ այդ երկու գիտակարգերի ուսումնասիրության ոլորտների հստակեցման, որովհետև նման մոտեցումը կնպաստի այդ գիտակարգերի ավելի խոր ուսումնասիրությանը: Ավելին, նա ընդունել է ոչ միայն հնչույթաբանության և հնչյունաբանության «որոշակի կապի» «անխուսափելիության», այլև «անպայմանորեն անհրաժեշտության» փաստը¹⁶:

Ըստ ՊՀՏ-ի և մասնավորապես Ն. Տրուբեցկոյի «Հիմունքների»՝ հնչույթը վերացական միավոր է, որը գոյություն ունի իր խոսքային իրացումների՝ սուբստրատների տեսքով: Հնչույթի խոսքային իրացումները նրա հնչարտաբերական դրսևորումներն են որպես հնչաշղթայով պայմանավորված իրակություններ: Դրանց Ն. Տրուբեցկոյը տալիս է «հնչույթի տարբերակներ (կամ հնչյունական տարբերակներ)» անվանումը¹⁷: Թեպետև խոսքում արտաբերվող հնչյունները որոշակի հնչույթի ներկայա-

¹⁴ Օրինակ՝ թույլ չեզոքացման դիրքում ռուսերենի [д]-ի ձայնեղության հատկանիշը փոխարինվում է խլության հատկանիշով՝ հնչյունաբանորեն տալով [т], որին Ն. Տրուբեցկոյը տալիս է *արխիֆոնեմա* (архифонема՝ գերհնչույթ) անվանումը և նշանակում է [Т]-ով. հմմտ. *пруд* [прут] «(արհեստական) լճակ»՝ *прут* [прут]-ի հետ «ձիպոտ» հակադրության մեջ:

¹⁵ Տե՛ս *Общее языкознание. под общ. ред. А.Е. Супруна, Минск, 1983, էջ 294-295*:

¹⁶ Н. С. Трубецкой, նշվ. աշխ., էջ 22:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 44:

ցուցիչներն են՝ «հնչույթի նյութական խորհրդանիշները»¹⁸, դրանք, այնուամենայնիվ, չի կարելի նույնացնել հնչույթի հետ, որովհետև, ի տարբերություն հնչույթի, որի «բովանդակության պլանը»¹⁹ ներառում է միայն հնչույթաբանական հատկանիշներ, հնչույթի խոսքային՝ «հնչյունական տարբերակի» «բովանդակության պլանը», հնչույթաբանական հատկանիշներից բացի, ներառում է նաև ոչ հնչույթաբանական հատկանիշներ, որոնք տվյալ լեզվում տարբերակիչ գործառույթ չունեն: Օր.՝ բաղաձայնների քմայնացումը, որը ռուսերենում ունի հնչույթաբանական արժեք, որովհետև *հետևաքմայնացում~ քմայնացում* հակադրությամբ այդ լեզվում տարբերակվում են բառային իմաստներ (հմմտ. кон «խաղաշրջանակ» - конь «նժույգ», мат [mat] «I. շխմտ. մատը, II. մայր հայիոյելը» - мать [mat'] «մայր», лук [luk] «սոխ» - люк [l'uk] «1. դռնակ (ներս թափանցելու համար), 2. դիտանցք» ևն), հայերենում ունի միայն հնչյունաբանական արժեք, այն է՝ չունի տարբերակիչ նշանակություն: Հետևաբար, հնչույթի տարբերակի «բովանդակության պլանը» ավելի լայն է. այն ներառում է և՛ հնչույթաբանական (տարբերակիչ), և՛ ոչ հնչույթաբանական (ոչ տարբերակիչ) հատկանիշներ: Ուստի, «ինչպես հնչույթաբանորեն էական, այնպես էլ ոչ էական հատկանիշների ամբողջությունը», որի միջոցով իրացվում է հնչույթը, Ն. Տրուբեցկոյը համարում է և՛ «լեզվի հնչյուն», և՛ «խոսքի հնչյուն»²⁰. այնպիսի հնչյուն, որը բովանդակում է միաժամանակ թե՛ լեզվական և թե՛ խոսքային պլանին բնորոշ հատկանիշներ:

«Մոսկվացիները» նույնպես որևէ լեզվի հնչույթների բովանդակություն են համարում նրանց կազմում եղած իմաստատարբերակիչ հատկանիշների ամբողջությունը, «որի շնորհիվ տարբեր լեզուների հնչյունները՝ որպես հնչույթներ, տարբեր են»²¹:

Ասվածից պարզ է դառնում, որ հնչույթի հասկացական կողմի քննությունը անխուսափելիորեն ներառում է նաև նրա կիրառական տարբերակների, հետևաբար նաև այն *դիրքերի* քննությունը, որոնցում հանդիպում են այդ տարբերակները: Եթե նկատի չունենանք հնչույթի «անհա-

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 43:

¹⁹ Հնչույթի «բովանդակության պլան» ասելով մենք նկատի ունենք նրա ներքին կառուցվածքը՝ որպես հնչույթաբանական հատկանիշների գումար: Այլապես, հնչույթը միակողմանի միավոր է կամ առնվազն նրան հնարավոր չէ վերագրել բովանդակություն կամ իմաստային նշանակություն, որ գործածվում է, օրինակ, ձևայինների և բառերի համար: Բայց կան լեզվաբաններ, որոնք հնչույթին վերագրում են բովանդակային կողմ այդպիսին համարելով նրա տեղեկատվական գործառույթը հնչաշղթայում (տե՛ս *М. Ф. Березин, Б. Н. Головин, Общее языкознание, М., 1979, էջ 130-133*):

²⁰ Տե՛ս *Н. С. Трубецкой, նշվ. աշխ., էջ 43*:

²¹ *А. А. Реформатский, Введение в языковедение, էջ 212*:

տական», «ոճական», «ոճականորեն ռելևանտ (= էական)» տարբերակները՝ որպես հնչույթաբանական տեսանկյունից ոչ կարևոր դրսևորումներ, ապա «պրահացիները» առանձնացնում են հնչույթի *հիմնական* և *երկրորդական*, *համակցային* (комбинаторный) և *կամընտրական* (факкультативный) տարբերակներ: ՄՀԴ-ի ներկայացուցիչները հնչույթների խոսքային դրսևորումներն առանձնացնում են միաժամանակ երկու տիպի չափորոշիչների կիրառումով՝ ըստ *ուժեղ* և *թույլ դիրքերի* և ըստ այդ դիրքերում նրանց երկու կարգի գործառույթների՝ *ընկալողական* (перцептивный) և *նշանակային* (сигнификативный): Նշանակայնորեն ուժեղ և թույլ դիրքերում հանդես եկող հնչույթների խոսքային իրացումները, ըստ «մոսկվացիների», հնչույթների *տարբերակներն* են (варианты), իսկ ընկալողականորեն ուժեղ և թույլ դիրքերում հանդես եկողները՝ *տարատեսակները* (вариации): Հնչույթի բոլոր հնարավոր կիրառական դրսևորումները նրա *այլահնչակներն են* (аллофоны)²²: Հնչույթների *տարբերակները* պատկանում են երկու կամ ավելի հնչույթների հակադրությանը, որը կարող է իրացվել նշանակայնորեն ուժեղ դիրքում (հմմտ. ռուս. д-ն՝ *давить* [давит'] «ճնշել, սեղմել» բառի կազմում) և, ընդհակառակն, չեզոքացվել նշանակայնորեն թույլ դիրքում (հմմտ. д-ն՝ *год* [г°от] «տարի» բառի կազմում), իսկ *տարատեսակները* պատկանում են միևնույն հնչույթին, «նրանք չեն շոշափում իմաստը և սովորաբար չեն նկատվում խոսողների կողմից» (հմմտ. т-ն՝ *том* [т°ом] «հատոր», д-ն՝ *дом* [д°ом] «տուն» բառի կազմում)²³:

Պրահայի և Մոսկվայի հնչույթաբանական տեսություններում հնչույթի հասկացական արժեքայնության մասին ընդհանուր պատկերացում կարող է տալ, օրինակ, ռուսերենի պայթական [р] և շփական [չ] հնչյունների հնչույթային հարաբերակցության քննությունը: Ինչպես «պրահացիների», այնպես էլ «մոսկվացիների» գնահատմամբ դրանք <Г> հնչույթի տարբերակներն են, բայց ՊՀՏ-ի մեջ [р]-ն և [չ]-ն համարվում են «հնչույթի կամընտրական տարբերակներ» (հմմտ. «Եթե այս կամ այն լեզվում երկու հնչյուն հանդիպում են միևնույն դիրքում և կարող են փոխարինել մեկը մյուսին, այդ դեպքում չփոխելով բառի իմաստը, ապա այդպիսի հնչյունները համարվում են մեկ հնչույթի կամընտրական տարբերակներ»²⁴), իսկ ՄՀՏ-ի մեջ՝ հնչույթի *տարատեսակներ* (հմմտ. «Տարատեսակները չեն շոշափում իմաստը .... դրանք «նույնի» անմեղ նրբերանգ-

²² М. В. Панов, նշվ. աշխ., էջ 118:

²³ Ст' u А. А. Реформатский, նշվ. աշխ., էջ 216:

²⁴ Н. С. Трубецкой, նշվ. աշխ., էջ 51:

ներն են .... »²⁵: Երկու տեսություններն էլ նկատի ունեն հետևյալ կարգի օրինակները. հմմտ. город [(r/γ)орѣт], господа [(r/γ)оспѣд'ѣ], богатый [бл(r/γ)атѣ], бѣга [бo(r/γ)л], иногда [ѣнл(r/γ)да], когда [кл(r/γ)да] և այլն: Իրականում, այստեղ մենք գործ ունենք ոչ թե նույն երևույթի տարբեր տերմինային նշանակման հետ, այլ հնչույթաբանական գնահատման տեսանկյունից բոլորովին էլ ոչ միանշանակ իրողության հետ: Ըստ «նոսկվացիների» [r]-ն և [γ]-ն ռուսերենի <Г> հնչույթի, համապատասխանաբար, հիմնական և ոչ հիմնական տարբերակներն են, ինչպիսին որ [л]-ի և [б]-ի հարաբերակցությունն է՝ որպես <И> հնչույթի դիրքային տարբերակներ²⁶: Ավելի որոշակի՝ Մ<S-ի համաձայն [γ]-ն <Г> հնչույթի նշանակայնորեն ուժեղ, իսկ ընկալողականորեն թույլ տարատեսակն է²⁷, որը նշանակում է, որ որակական առումով [γ]-ի և [r]-ի հարաբերակցությունը հավասարեցված է, օր., гора [гѣра] «լեռ», горе [горѣ] «վիշտ», гнѣть [гнѣт'] «ձկել, կեռել», гигант [г'игант'] «հսկա, աժդահա», բառերի կազմում հանդիպող սովորական [r], շրթնայնացած [r^o], ռնգայնացած [r], քմայնացած [r'] արտաբերություններին, որոնք կարելի է նշանակել g₁, g₂, g₃, g₄-ով՝ իբրև <G> հնչույթի տարատեսակներ: Սակայն բանն այն է, որ եթե [л]-ն և [б]-ն գտնվում են *լրացական բաշխման* հարաբերության մեջ, որովհետև չեն կարող հանդես գալ նույն դիրքում, ապա [r]-ն և [γ]-ն այդպիսի հարաբերության մեջ չեն գտնվում. նրանք, ընդհակառակն, հանդես են գալիս միևնույն դիրքում, որը բնորոշ է *հակադրական բաշխման* մեջ գտնվող հնչյուններին (այսինքն՝ տարբեր հնչույթների հնչյունական ներկայացուցիչներին), բայց բառային իմաստներ չեն տարբերակում, որն էլ լրացուցիչ բաշխման հարաբերության մեջ գտնվող հնչյունների, այսինքն՝ միևնույն հնչույթի այլահնչակների առանձնահատկությունն է:

<Հնչյունների նմանօրինակ հարաբերակցությունը նկարագրական (դեսկրիպտիվ) հնչույթաբանության մեջ ստացել է *ազատ փոփոխակում* (свободное варьирование) անվանումը, որը համաժամանակյա հայեցակերպում ընդհանրություն ունի Ն. Տրուբեցկոյի կողմից «համակցային» որակված տարբերակի հետ, սակայն գործնականում հնչույթի համակցային տարբերակի ըմբռնումը, ըստ Ն. Տրուբեցկոյի, ավելի լայն է, քան *ազատ փոփոխակի* ըմբռնումն ըստ դեսկրիպտիվ հնչույթաբանության: Այդպիսի համակցային տարբերակները հնչյունահնչույթային հարաբերակցություն խորհրդանշելուց բացի, իրականացնում են նաև սահմանազատիչ գործառույթ (հմմտ. «Նրանց գործառույթն այն է, որ ազդանը-

²⁵ Տե՛ս *А. А. Реформатский*, նշվ. աշխ., էջ 216:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 214-215:

²⁷ Տե՛ս *М. В. Панов*, նշվ. աշխ., էջ 117:

շում են ուրիշ լեզվական բաղադրիչի առկայությունը անմիջական շրջապատում, այսինքն՝ կամ որոշակի հնչույթի առկայությունը, կամ բառի (կամ ձևույթի), կամ էլ միաժամանակ մեկի և մյուսի»²⁸): Այդպիսի համակցային տարբերակները ներկայացնում են «անցումային դեպքեր» և «գտնվում են լեզվի և խոսքի միջև ինչ-որ տեղ»²⁹:

Սկզբունքորեն արդի գրական ռուսերենի [r] և [γ] հնչյունների հնչույթային հարաբերակցության նույնպիսի պատկերացում ունի նաև Ռ. Ավանեսովը, բայց մի տարբերությամբ, որ [γ]-ն որակում է <X> (այլ ոչ թե <Γ>) հնչույթի տարբերակ, որը հանդիպում է եկեղեցական ծագման որոշ բառերում: Դիրքով պայմանավորված՝ այդ հնչույթը կարող է արտաբերվել մերթ իբրև խուլ, մերթ՝ իբրև ձայնեղ, մերթ՝ իբրև հպական, մերթ էլ՝ իբրև շփական: Դա նշանակում է, որ [γ]-ն և [x]-ն «հանդես են գալիս այնպիսի պայմաններում, ուր չեն տարբերվում հպականները ([r],[k]) և շփականները ([γ], [x]), խուլերը ([k], [x]) և ձայնեղները ([r], [γ])»³⁰: Ըստ էության, նույն երևույթը նկատի ունի Լ. Շչերբան՝ խոսելով «գրական ռուսերենի արտասանության մեջ» մինչև իր օրերը պահպանված «ձայնեղ [x]-ի» մասին³¹: Հին ռուսերենի բարբառներում մինչև «թուլացածների անկման ժամանակը» գոյություն ունեցող [γ]-ն [x]-ի «հարաբերակիցը», այսինքն՝ լծորդակիցն է համարել նաև Վ. Իվանովը³²:

Հետևաբար՝ 1) չնայած միևնույն օրինակի վկայակոչմանը, *հնչույթի կամընտրական տարբերակը* ըստ «պրահացիների» և *հնչույթի տարատեսակը* ըստ «մոսկվացիների» տարբեր երևույթներ են, 2) արդի ռուսերենի [γ] և [r] հնչյունների հարաբերակցությանը ավելի համապատասխանում է *հնչույթի կամընտրական տարբերակ* որակումը լայն առումով, այն է՝ ըստ Ն. Տրուբեցկոյի, քան՝ *հնչույթի տարատեսակ* որակումը: Իսկ ամենից բնորոշը դեսկրիպտիվ հնչույթաբանության մեջ առաջարկված *ազատ փոփոխականեր* տարբերակումն է:

Հնչույթի *հիմնական* տարբերակի ընդունման և բնորոշման հարցում նույնպես պատկերը միանշանակ չէ: Ն. Տրուբեցկոյը այդպիսի տարբերակում չունի, բայց այն կա «պրահացիների» «Ստանդարտացված հնչույթաբանական տերմինաբանության նախագծում»³³: Այդպիսին տարբերակել է նաև Բ. Տրնկան: Վերջինս հնչույթի «հիմնական տարբերակը

²⁸ Н. С. Трубецкой, նշվ. աշխ., էջ 300:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 301:

³⁰ Р. И. Аванесов, նշվ. աշխ., էջ 168-169:

³¹ «Грамматика русского языка», т. I: Фонетика и морфология, М., 1953, էջ 52:

³² В. В. Иванов, Историческая фонология русского языка, М., 1968, էջ 326:

³³ Ст' u Й. Вахек, Лингвистический словарь ..., էջ 41:

երկրորդականից տարբերելու ընդհանուր չափանիշ» է համարել «ոչ թե առավելագույն տարբերական դիրքում հնչույթների հանդես գալու կարողությունը, որքանով որ այդ դիրքում կարող է գտնվել երկու տարբերակ, այլ հնչյունական միջավայրից անկախության առավել բարձր աստիճանը»³⁴: Ըստ ՄՀԴ-ի ներկայացուցիչների՝ հնչույթը իր հիմնական տարբերակով իրացվում է «բացարձակ ուժեղ դիրքում», իսկ այդպիսին համարվում է միաժամանակ նշանակայնորեն և ընկալողականորեն ուժեղ դիրքը, օր.՝ *a* ձայնավորին նախորդող դիրքը ռուսերենի <Д> և <Т> հնչույթների համար: Հմմտ. [Д]ам «տամ, կտամ» ~ [Т]ам «այնտեղ». այդ դիրքում [Д]-ն և [Т]-ն իմաստագատիչ գործառույթն իրականացնում են՝ պահպանելով իրենց ձայնաբանական և արտաբերական բնութագրերը³⁵:

Վերը շարադրվածը հիմք է տալիս ասելու, որ գործառական հնչույթաբանության Պրահայի և Մոսկվայի դպրոցների հայեցակարգերում ոչ միայն չեն համընկնում հնչույթի հասկացական և գործառական հայեցակերպերը, այլև այն կիրառվում է զգալիորեն տարբեր հասկացական արժեքայնությամբ, եթե նկատի ենք ունենում նաև հնչույթի և նրա ֆիզիկական իրացումների՝ այլահնչակների տարաբնույթ առնչությունները:

В. З. Петросян. - Концептуальная значимость фонемы в функциональной фонологии. Вокруг одного фонологического принципа Пражскую и Московскую фонологические школы объединяет единый подход к определению и дифференциации фонем, а именно: смыслообразующая и смысловозначительная роль фонемы в составе морфем и слов. Что касается концептуальной значимости, в частности, дифференциации и соотношения фонемы и ее физических проявлений, то в этом вопросе наличествуют значительно расхожие точки зрения не только в пражской и московской фонологических концепциях, но и нередко в представлении каждого представителя этих школ.

Ключевые слова: Пражская фонологическая школа, Московская фонологическая школа, Н.С. Трубецкой, А.А. Реформатский, фонема, факультативный вариант фонемы, вариант фонемы, аллофон, свободное варьирование, дополнительное распределение.

³⁴ Նույն տեղում էջ 41: Հնչույթի հիմնական տարբերակի (ըստ Լ. Շեյրբայի՝ հիմնական նրբերանգի) առանձնացման հարցում նման մոտեցում է արտահայտել նաև ԼՀԴ-ի հիմնադիր Լ. Շեյրբան (տե՛ս Լ. Վ. Շեյրբա, Русские гласные в качественном и количественном отношении // *նույնի*՝ Избранные работы по языкознанию и фонетике, т. I, Л., 1958, էջ 133), որը հնչույթաբանական միանգամայն այլ հայեցակարգի կրող էր:

³⁵ Տե՛ս Լ. Վ. Панов, նշվ. աշխ., էջ 117:

V.Z. Petrosyan. Conceptual Value of the Phoneme in Functional Phonology -

The schools of Functional Phonology – The Prague School and the Moscow School share a common approach to the definition and distinction of the phoneme, i.e. the meaning-formative and distinctive role of the phoneme in morphemes and words. As far as the conceptual value of the phoneme is concerned, particularly the distinction and relationship between the phoneme and its physical expressions, there is considerably controversy not only in the concept of the phoneme suggested by the Prague and Moscow Schools, but in the approaches of the representatives of each of these schools.

Key words: The Prague School, the Moscow School, N.S. Trubetskoy, A. A. Reformatski, phoneme, optional alternative of a phoneme, allophone, free variation, distribution